

УДК 811.161.2'373.7

І. В. Царьова

ФРАЗЕОЛОГІЧНИЙ СКЛАД ОБРЯДОВОГО ДИСКУРСУ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРОК

Царьова І. В. Фразеологічний склад обрядового дискурсу східнослобожанських говірок.

Стаття присвячена вивченню обрядової фразеології східнослобожанських говірок. Підкреслюємо важливість етнолінгвістичного підходу при дослідженні семантики обрядових фразеологічних одиниць.

Ключові слова: етнолінгвістика, обрядовий дискурс, обрядова фразеологія, обрядова фразеологічна одиниця, семантика.

Царёва И. В. Фразеологический состав обрядного дискурса восточнослобожанского диалекта.

Статья посвящена изучению фразеологии обрядов восточнослобожанского диалекта. Подчеркиваем важность этнолингвистического подхода при исследовании семантики обрядовых фразеологических единиц.

Ключевые слова: этнолингвистика, обрядовый дискурс, обрядовая фразеология, обрядовая фразеологическая единица, семантика.

Tsareva I. V. Phraseological structure of a ritual discourse of Vostochnoslobozhansky dialect.

The article is dedicated to the phraseology studing of rituals of Vostochnoslobozhansky dialect. The importance of ethnolinguistic approach during the research of ritual phraseological units semantics is emphasized.

Key words: etnolingvistika, ceremonial discours, ceremonial phraseology, ceremonial phraseological unit, semantics.

У сучасному мовознавстві, для якого характерна активізація таких напрямків, як етнолінгвістика, когнітивна лінгвістика та прагмалінгвістика, по-новому висвітлюють питання утворення й функціонування фразеологізмів, їх специфіки. Фразеологічні одиниці (ФО) експлікують світоглядні позиції, традиції, звичаї, накопичені впродовж історичного розвитку людства як результат духовного освоєння навколишнього світу.

Особливий інтерес становлять фраземи, що найяскравіше демонструють народну обрядовість, за якими закріпилася спеціальна назва – обрядофраземи (В. Васильченко). Вислови, що постали як результат фразеологічної вербалізації обрядових дій, є важливим компонентом творення фразеологічної картини світу.

Видатні лінгвісти минулого, які вивчали мовні знаки та явища з погляду їхнього етнокультурного змісту (О. Афанасьєв, Ф. Боас, Й. Гердер, В. фон Гумбольдт, Д. Зеленін, О. Потебня, Е. Сепір, Ф. де Соссюр, М. Сумцов) утвердили думку про те, що структурні елементи мови, насамперед слова, відбивають фрагменти національних світоглядів, тобто є їхніми історичними символами подібно до народних звичаїв, обрядів і ритуалів. Необхідність вивчати мову в симбіозі з іншими знаковими системами культури, такими як народні традиції, фольклорні та мистецькі твори, підкреслював Ф. де Соссюр [4, с. 54]. На роль слова як носія народознавчої інформації вказував О. Потебня: у «згорнутій» формі слово містить сюжет давнього міфу або обряду [3, с. 379–443]. Послідовники Ф. де Соссюра й О. Потебні, сучасні етнолінгвісти, продовжують вивчати етимологію слова з метою реконструкції давніх форм національного світогляду, «розгортають» культурні реалії давнини й сучасності в різних аспектах і напрямках.

Оскільки в основі світосприйняття кожного народу лежить власна система предметних значень, соціальних стереотипів, когнітивних схем, свідомість людини завжди етнічно зумовлена. Етнокультурні асоціації, етнічно марковані оцінки й емоційні реакції, еталони й стереотипи поведінки носія етнічної свідомості здатні впливати на культурну конотацію фраземного знака. Саме ці незаперечні факти сприяли виникненню окремого наукового напрямку – *обрядофразеології* – самотійної гілки етнолінгвістики, яка досліджує семантичні, експресивно-стилістичні властивості фраземних знаків обрядової дійсності, особливості їх творення та вживання в тісному зв'язку з етнічною історією та культурою народу – носія мови. Тому актуальність обраної теми дослідження вбачаємо в потребі ґрунтовного вивчення обрядових фразеологізмів Східної Слобожанщини й осмисленні проблем етнокультурної семантики обрядових фразеологізмів в українській мовній традиції. Мета статті – представити етнокультурну семантику обрядофразем східнослобожанських говірок.

Кожна нація формує власну мовну картину світу, яка відбиває певний спосіб сприйняття й організації знань через специфіку національної мови. У кожного обрядового дискурсу – своє коло мовних етнокультурних знаків. Відзначимо обрядофразеологізми, які формують своєрідну обрядову картину світу Східної Слобожанщини. Окреслимо тематичні розряди ФО сімейної та календарної обрядовості:

1. Обрядові формули родильного циклу. Найкращим часом для зачаття вважали 9 грудня – «на Аннино Зачаття» [2, с. 470]. Вагітну жінку називали *важка баба*: «*Важкій бабі, як ще половини нема, не слід ходити дивицьця на мертвих, а то неживе найдецьця (родицьця)*; жінка у тягості: «*Як жінка у тягості та буде на собі що зашивати*» [2, с. 459]. Бабу сповитуху до жінки зазвичай кликав чоловік – *кликать на родини* [2, с. 408]. Коли породілля не може породити й пологи йдуть тяжко, тоді в хаті відчиняли все, що відчиняється, розв'язували всі вузли, – щоб так само розв'язався й відчинився вихід дитини, або *дитину прижити* – народити. По народженні дитини пильно приглядаються до її ознак і за ними пророчать їй майбутнє: *родидьця з зубами* – про дитину, яка буде зла; *родидьця с косою* – про дитину, яка буде красивою; *родидьця у сороцьці* – про дитину, яка буде багата [2, с. 470]. Щоб дитина швидше почала ходити, сповитуха *перерізала ножем землю (між ногами)*; щоб новонароджений хлопчик був плотником, йому «*одрубували сокирою до порога кишку (од пупика)*» [2, с. 457]. У разі, якщо дитина народилася мертвою, жителі говорили: «*Окликати на різні менья*» [2, с. 458]. Якщо жінка більше не бажала дітей, вона лікувалася від перелогів: *спалювала місто, смикала за чуба, смикала за косу*. Новонароджену дитину, аж поки не охрестять, пильно стережуть від нечистої сили, бо якраз цього часу вона може найбільше нашкодити. На «*хрещення*» [2, с. 469] дитини треба двох кумів, яких запрошує батько дитини, прийшовши з хлібом. Відомий номен *стрічні куми* (ті, хто перші на очі зустрілися), оскільки «*як возьмеш стрічних кумів, і діти будуть рости*». При хрещенні дитині давали нове ім'я «*меньнем крестити*» [2, с. 457–458].

2. Обрядові формули весільного циклу. «Сценарій» традиційного народного весілля в основних рисах зберігся на Слобожанщині й дотепер – більшою мірою в сільській місцевості та в значно трансформованому вигляді в умовах міста. Весілля зазвичай починається зі сватання – *брання рушників* (Старб); *посилання старостів* (Нещер, Тан, Лут); *засилання сватів* (Білк); *сходитися на діло* (Алч, Полов); *зводити дітей на согласіє* (Бонд, Кол, Євсуг) – першої зустрічі представників молодого з молодого та її батьками для досягнення згоди на шлюб. *Давати гарбуза* (Білк); *винести гарбуза*. – *Галя, може Зайцову винести гарбуза, таке оце придумав свататись на першому курсі, нет би поучіця?* (Дем, Новган); *одержати гарбуза* (Старб, Сват); *дістати гарбуза* (Дем); *спіймати облизня* (Шап); *наїстися вареників* (Велик, Старм); *спіймати горобця* (КрЛ, Марк, Міл) – одержати відмову при сватанні. Обряд сватання залишив по собі фразеологізми: *гуляти вареники* – святкувати сватання неодруженими учасниками весілля (Луган); *рушники подавати* – дати згоду на одруження (Білк, Старб); *різати хліб* – символ згоди молодої вийти заміж, удалого сватання. Після вінчання молодих і гостей запрошували за стіл, щоб пригостити найсмачнішими стравами. *За стіл завести* (Мик, Попів,

Шульг); *садовити за стіл* (Павлів, Чмир, Шульг); *заводити за стіл (на посад)* (Білк, Старб) – завести молодих на почесне місце за весільним столом. Але спочатку молодих обводили тричі навколо хати (нині кругом столу в хаті молодої), щоб молода не забула рідний дім. Традиційними залишилися обряди *пускати голубів, перев'язувати дорогу, давати дари, катати сватів, забивати кіл* [5, с. 154].

3. Обрядові формули поховального циклу. Вивчаючи фразеологізми поховального циклу східнослов'янських говірок, окреслюємо основні групи семантичного ряду «померти / поховати» з образними компонентами на позначення: простору (балка, бугор, вигін, гора, горб, межа, переїзд, підстанція, посадка, путя, сади, ставок, терикон, чугунка): *віднести до балки* (Луган), *піти (відправитися) за (на) бугор* (Зим, Кіров, Сух)[5, с. 49], *на вигін віднести* (Марк), *віднести на крейдяну гору* (Мус, Сват), *відвезти на горба* (Зугрес), *піти за межу*. – *Ба'бус'а 'наша п'іш'ла за ме'жу / ко'ли 'бат'ко ваш слу'жиў у 'арм'ійі //* (Білк), *піти за переїзд*. – *У Старо'б'ел'с'к'і к'ладб'ішч'е од'не / зна'ходит'с'а за пе'рейіздом йак 'йіхати на Ново'п'ков / так 'л'уди і 'кажут' вс'ег'да / п'і'ти за пе'рейїзд //* (Старб), *віднести за підстанцію, віднести за посадку* (Берез), *відправити (віднести) за путя (за пугі)* (Білк), *піти за сади, піти за ставок, піти за терикон*. – Після аварії віднесли за терикон 63 чоловіка на Суходільській (Кр) [5, с. 305], *відвезти за чугунку* (Міл); рослин (берези, васильки, вишеньки, дереза, дуб, душиця, ковила, сосни, тополі): *піти у берези* (Лиз), *покласти васильки* (Білк), *перебратися (піти) у вишеньки* (Антрац, Свердл), *віднести (однести, понести, відправить) в дерезу*. – Вчора діда Федька віднесли в дерезу (Сіверс) [5, с. 108], *скоро душицю покладемо* (Павл), *вдарити дуба* (Білк, Вал), *зрівняти с ковилою* (Шап), *однести (віднести) в сосну (в сосни)*. – Ще прошлого року бригадіра однесли в сосни, шось усередині (СтЛ) [5, с. 295], *збиратися в тополя; страви* (капусняк, пиріжки, пишки, компот): *скоро капусняк варитимемо*. – *Д'ід па'ганій / на'в'ерно 'ч'ерез ден' капус'н'ак ва'ритимемо //* (Нещер), *скоро пиріжки* (Кр), *скоро пиріжки пекти* (Луган), *пишки розносить* (ВесТ), *скоро будуть пиріжки з кампотом* (Рубіж); речі (білі тапки (тапочки, капці), вінок, платочок, хрестик): *кинути білі тапки* (Перв), *пора вже вдягти білі тапочки*. – Старій уже пора вдягати білі тапочки (Луган) [УВДСл: с. 303], *капці відкинути* (Брян), *вінками воняє* (Фр), *вінками пахне*. – Від цієї баби вінками пахне, а вона кудись їде (Луган) [5, с. 66], *платочком накрить*. – *'П'ісл'а 'того йак ус'і попрош'ч'алис' 'нада в'і'ноч'ок поп'равит' і л'і'цо пла'точ'ком нак'рит' //* (Білк), *хрестик в руки поставити* (Шап), *піти на хрестик* (Старб); артефактів кладовища (гробки, розкопана, хрестаті): *віднести на гробки*. – Однесли Зінку вже на гробки (Слз) [5, с. 101], *погнати на розкопану* (Сват), *поглядати на*

хрестаті (Ган); метафоричного, метонімічного субституту кладовища (вічне подвір'я, дача, піски): *поїхати на вічне подвір'я*. – Дід Іван поїхав на вічне подвір'я (Поп) [5, с. 248], *поїхати на дачу* (Алч, Антрац, Лисич), *віднести (відправитися) на пісок (на піски)*. – *Ту жінку віднесли вже на піски* (Петр); міфічні особи (русалки, чорт): *русалки заганяли* (Дем), *ганяти русалок* (КрЛ), *до чортів податися* (Гл, Комсом, Тор) [5, с. 331].

4. Обрядові формули календарного циклу. Обряди календарного циклу є основою обрядової фразеології східнослов'янських говірок, оскільки в них зафіксовано розпорядок життя окремої людини та соціуму впродовж року, визначено стадіальність життєдіяльності в нерозривному, органічному зв'язку з сезонністю природи. У зв'язку з цим зауважимо, що обрядові формули календарного циклу східнослов'янських говірок розглядаємо в ракурсі їх семантичної реконструкції за чотирма циклами: зимовим, весняним, літнім, осіннім.

Обрядофраземи зимового циклу: *кусати коржа* (Білк), *одкусить коврика* (Чмир), *скуштувати калача* (Тим) – на свято Андрія (13 грудня) діти пригощають великими коржами з білого борошна; *Святий Міклуха Маклай* – свято Миколая (Білк); *вечерю (кутю) носити* – діти обов'язково носять вечерю хрещеному, хрещеній, найближчим родичам. За принесену вечерю їх чекають подарунки та гостинці. *Нес'ти ве'ч'ер'у, но'сити/нес'ти ве'ч'ер'ку (ве'ч'ірку)* – 'Молод'іж нар'а'жайц':а і 'носе ве'ч'ерку у'с'ім під'р'ад // (Білов) [1].

Обрядофраземи весняного циклу: *солону підкидати* – на свято Обертіння (9 березня) діти закликають добро. – *Ко'ли 'д'іти по'бач'ат' 'диких гу'сеї / то підки'дають 'у'гору со'лону і гу'кають' / 'гуси / 'гуси / 'нате 'вам на гн'із'до / а 'нам на доб'ро* // (Білк); *вмити (умити) Явдошкиною водою* (Білк), *умиватися Явдошкиним молоком* (Сват), *умитися молоком на Явдоху* (Старб). – *йак у'митис'а на Йаў'доху моло'ком / 'будеш на об'лич':а 'білим і 'тарним* // (Лиз); *пекти жаваранків* (Дем) – на Сорок Святих (22 березня) пекли до сорока коржиків, які роздавали дітям; *День Святого Олексія, Теплий Альошка* (Білк), *Свято Альошки* (Новпск) – день святого Олексія, чоловіка Божого (30 березня); *благовісне теля, благовісне порося, благовісне яйце* – селяни твердо вірять, що з *благо'в'існого теля'ати* чи *благо'в'існого поро'с'ати* доб'ра не ч'е'кати // (Білк), і намагаються швидше зарізати таку тварину, а з *благо'в'існого йай'ц'а* не *'буде ха'рошого цип'л'а* // (Сват); Традиційними залишаються обрядофраземи – *скупатися до світанку, умитися раніше за півня, скупатися раніше за пташенят ворона* (Білк) – очиститися від хвороби, нечистої сили перед Великоднем (у Чистий четвер) [1].

Обрядофраземи літнього циклу: *чорноклен вішати* (Старб), *кличальною травною квітчати* (Поп), *зелень слати* (Лиз), *траву стелити* (Дан), *лепехою клечати* (Білк) – прикрашання садиби зеленим гіллям і запашною травною на *Зелені свята*; *Бог засіяв зелень* – Бог створив землю на Пресвяту Троїцю (Білк); *триденне свято* – Христос з Петром і Павлом присіли під зеленою кроною дерева (Чмир); *трійчанські свята* – свято Трійці (Сват); *нарвати трав на дев'яти межах* – жінки до схід сонця в трійчанські свята йшли до лісу, щоб заготувати лікарських трав (Лиз); *кличана роса* – роса, яку збирали на свято Трійці, якою лікували хворі очі (Кррч); *Ілля з колобком* (Лиз), *завязати Іллі бороду* (Ган) – зібрати новий урожай хліба до Іллі; *нова новинка на Святого Іллінка* – зібрана солома до Іллі-Пророка (Макар) [1].

Обрядофраземи осіннього циклу: *остерігатись ножика* (Білк, Сват), *пилки боятись* (Старб) – у день Головосіка (11 вересня) заборонено різати, пиляти, косити; *поженить свічку, посватать комин* (Лиз) – сімейна святкова вечерея з нагоди закінчення сівби, яка проходила на Семена Стовпника (14 вересня); *руки погрить Семену* (Поп) – відпочивати на Семена від городу. – *До Се'мена 'нужно 'викопати кар'тошку / 'шоб ус'п'ит' 'руки погр'ит' над кост'ром / з'і'мої не 'будем го'лодними //*; *Неопалима Купина* (Білк) – свято Ікони Божої Матері; *Михайлове Чудо* (КрЛ) – свято Михайла Чудотворця; *Друга Пречиста* (Білк) – свято Різдва Пресвятої Богородиці; *приворотні трави* (Лиз) – трави, які збирали між Пречистами, мали неабияку властивість привертати хлопця до дівчини; *утеплення уліків* (Старб) – до Трохима (2 жовтня) треба занести бджіл [1].

Фразеологічний склад обрядового дискурсу детермінований образним мисленням східнослов'янців, їхніми різноманітними поглядами на вияви навколишнього життя, природи. Сакральні традиційні вислови є результатом зв'язку різних уявлень, які складають фразеологічну скарбницю світобачення етноспільноти. Мовна й концептуальна картини світу аналізованого дискурсу ґрунтовано на реаліях українського довкілля з їхніми незглибимим вертикальним культурно-національним контекстом.

Список скорочень назв населених пунктів

Алч – Алчевськ; Антрац – Антрацит; Берез – Березівське Попаснянського р-ну; Білк – Білокуракине; Бонд – Бондарівка Марківськ. р-ну; Брян – Брянка; Вал – Валуйське Станично-Луганськ. р-ну; Велик – Великоцьк Міловськ. р-ну; ВесТ – Весела Тарасівка Лутугинськ. р-ну; Ган – Ганнусівка Новопсковськ. р-ну; Гл – Глинка Старобешівськ. р-ну; Дем – Дем'янівка Білокуракинськ. р-ну; Євсуг – Євсуг Біловодськ. р-ну; Зим – Зимогір'я Слов'янськ. р-ну; Зугрес – Зугрес м. Харцизька Д; Кіров – Кіровськ, Кол – Коломийчиха Сватівськ. р-ну; Комсом – Комсомольське Старобешівськ. р-ну; Кр – Краснодон; Лиз – Лизине Білокуракинськ. р-ну; Лисич – Лисичанськ; Луган – Луганськ; Лут – Лутугине; Марк – Марківка; Мет – Металіст Слов'янськ. р-ну; Мик – Микільське Волноваськ. р-ну; Міл – Мілуватка Сватівськ. р-ну; Мус – Мусіївка Міловськ. р-ну; Нецер – Нецеретове Білокуракинськ. р-ну; Новган – Новоганнівка Краснодонськ. р-ну; Павл – Павлівка Білокуракинськ. р-ну; Перв – Первомайськ Л; Петр – Петрівка Станично-Луганськ. р-ну; Полов – Половинкине Старобільськ. р-ну; Попів – Попівка Білокуракинськ. р-ну; Рубіж – Рубіжне Л; Сват – Сватове; Свердл – Свердловськ Свердловськ. р-ну; Сіверс – Сіверськ. р-ну; Слз – Селезнівка Перевальськ. р-ну; Старм – Старомихайлівка Мар'їнського р-ну; СтЛ – Станично-Луганське Станично-Луганськ. р-ну; Старб – Старобільськ; Сух – Суходільськ м. Краснодона; Тан – Танюшівка Новопсковськ. р-ну; Тор – Торез Д; Фр – Фрунзе Слов'янськ. р-ну; Чмир – Чмирівка Старобільськ. р-ну; Шап – Шапарівка Білокуракинськ. р-ну; Шульг – Шульгинка Старобільськ. р-ну.

Література

1. Власна картотека І. В. Царьової.
2. Иванов В. В. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии : очерки по этнографии края / [под ред. В. Иванова]. – Х., 1898. – Т. 1 – 1008 с.
3. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / Потебня А. А. // Слово и миф. – М., 1989. – С. 285–443.
4. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию / Ф. де Соссюр. – М. : Изд. «Прогресс», 1977. – 696 с.
5. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнословобанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – [5-е вид.]. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 348 с.